

UDK 323.118(=214.58)(497.11)(497.7.)(497.2)

Dragan Todorović
Lela Milošević
Filozofski fakultet
Niš

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE (SRBIJA, MAKEDONIJA, BUGARSKA)*

Rezime

Društvena udaljenost većinskog stanovništva od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa često je predmet naučnih istraživanja u poslednjih desetak godina na Balkanu. Kada je reč o romskoj nacionalnoj manjini, opšti je zaključak da su Romi ne samo nacionalna manjina koja živi u veoma lošim egzistencijalnim uslovima, već i da su često izloženi predrasudama od strane većinskih naroda. Utvrđeno je i postojanje veće etničke distanca prema Romima nego prema drugim nacionalnim manjinama, što dodatno usložnjava i otežava njihov položaj.

Predmet ovog rada je analiza društvene udaljenosti većinskog stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske od romske manjine, na osnovu podataka dobijenih empirijskim istraživanjem realizovanog 2003. godine od strane Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, ali i komparacijom sa do sada sprovedenim istraživanjima u Makedoniji i Bugarskoj, susednim balkanskim zemljama.

Ključne reči: društvena udaljenost, većinsko stanovništvo, romska manjina, integracija

SOCIAL DISTANCE OF THE MAJORITY POPULATION FROM THE ROMA MINORITY (SERBIA, MACEDONIA AND BULGARIA)

Summary

Social distance of the majority population from the members of other nations, national minorities and ethnic groups has very often been an object of scientific research in the last ten years or so at the Balkans. When it comes to the Roma national minority, the general conclusion is that Romas are not only a national minority living in very poor existential conditions but it is also frequently exposed to the prejudices manifested by the majority populations. What has also been confirmed is the existence of a greater ethnic distance toward Romas than towards other national minorities which makes their position more complex and difficult.

This paper represents an analysis of the social distance of the majority populations of Serbia, Macedonia and Bulgaria from the Roma minority on the basis of the data obtained by an empirical research project carried out in 2003 by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš which are then compared to the research projects carried out so far in Macedonia and Bulgaria as neighboring Balkan countries.

Key Words: Social Distance, Majority Population, Roma Minority, Integration

---

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Uvodne napomene

Rad je zasnovan na podacima dobijenim empirijskim istraživanjem *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, sprovedenim 2003. godine na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske, a u okviru realizacije trogodišnjeg projekta (2002-2004) "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije", koji realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. Uzorak je činilo 1.800 ispitanika, po 600 sa teritorija triju balkanskih zemalja.

Za dobijanje podataka korišćena je modifikovana Bogardusova skala, koja sadrži sedam vrsta socijalnih odnosa. Odnosi su poređani od onog sa najmanjim (najveća bliskost) do onog sa najvećim stepenom distance (najmanja bliskost). Formulirani su u obliku tvrdnji, a od ispitanika se zahtevalo da zaokružujući odgovor "da", "ne" ili "neutralno", pokažu koji su od ponuđenih odnosa spremni da prihvate ili odbiju sa pripadnicima određenih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa. Ponuđeni odnosi su: 1. Stupio bih u brak, 2. Imao bih za prijatelja, 3. Živeo bih u susedstvu, 4. Radio bih u istoj firmi, 5. Imao bih za pretpostavljenog, 6. Živeo bih u istom gradu i 7. Živeo bih u istoj državi.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazali su da većinsko stanovništvo najveći stepen etničke distance na teritoriji jugoistočne Srbije pokazuje prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima, na teritoriji severozapadne Makedonije prema Albancima, Romima i Bošnjacima (Muslimanima), a u centralnoj i zapadnoj Bugarskoj prema Romima, Albancima i Vlasima i Pomacima. Vidno je da su Romi jedina manjina prema kojoj je izražena velika distanca u sve tri zemlje, a kako su i jedna od najbrojnijih manjina na ovim prostorima, smatrali smo da posebnu pažnju treba posvetiti upravo problemu društvene udaljenosti većinskog stanovništva od romske manjine.

Romska nacionalna manjina u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj

Srbija

Prema poslednjem popisu iz 2002. godine, u Srbiji živi 108.193 Roma. Međutim, demografi procenjuju da u Srbiji živi znatno veći broj Roma, oko 450.000. Razlika između utvrđenog i procenjenog broja Roma posledica je "etničke mimikrije", tj. odluke samih Roma da se prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici neke druge narodnosti, a ne kao Romi. Najviše ih je u jugoistočnoj Srbiji, a u pojedinim opštinama (Surdulica, Bujanovac, Bojnik, Vladičin Han) učešće Roma u ukupnom stanovništvu kreće se i do 1/3 (*Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, 2002: 78). Nastava na romskom jeziku u Republici Srbiji ostvaruje se na osnovu odluke Ministarstva prosvete iz 1997. godine, usvajanjem nastavnog plana i programa osmogodišnjeg školovanja koje je podnela Matica romska, za sada u svega nekoliko škola. Danas postoji na desetine romskih društvenih i političkih udruženja. Od 1989. godine u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti postoji Komisija za proučavanje života i običaja Roma, a na romski jezik su prevedeni "Novi zavet" i "Petoknjžje". Sadržaji na romskom jeziku na nacionalnoj televiziji emituju se kroz više emisija, postoji i svakodnevni radio program, a formirani su i prvi samostalni romski mediji.

Iako je još 1927. godine u Beogradu osnovana "Prva srpsko-ciganska zadruga za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti", a sedamdesetih godina prošlog veka, u sastavu nekadašnje SFRJ, pokrenuti početni mehanizmi zaštite nacionalnog i kulturnog identiteta nacionalnih manjina, Srbija će ostati zapamćena kao zemlja koja je među poslednjim priznala Romima status nacionalne manjine.¹ Time su institucionalizovani neophodni preduslovi za intenziviranje procesa sveukupne socijalno-ekonomske emancipacije Roma. Ubrzo nakon toga formiran je i prvi *Nacionalni savet Roma Srbije i Crne Gore*, a Vlada Republike Srbije je obrazovala *Savet Republike Srbije za nacionalne manjine* u čijem radu romski predstavnici ravnopravno učestvuju sa predstavnicima ostalih nacionalnih manjina Republike. Reč je o prvim koracima u rešavanju nagomilanih problema, a upućeniji u ovu problematiku izdvajaju sijaset paralelnih frontova na kojima tek predstoji koordinirana akcija: "Obezbediti društvenu i političku podršku; osnažiti trenutno krhke i gotovo neformalne institucionalne pretpostavke u smislu usvajanja skupštinske deklaracije o položaju Roma u Srbiji; obezbediti donošenje odluka Vlade Republike Srbije u vezi sa prihvatanjem obaveza iz odgovarajućeg programa integracije i razvijanjem mehanizama za njihovo sprovođenje; uspostaviti programske i donatorske koordinacije međunarodnih institucija za finansiranje i evaluaciju programa i projekata posvećenih Romima; uključiti stručnjake u ove procese i, najzad, obezbediti permanentna budžetska sredstva za realizaciju programa integracije" (Bašić, 2004a: 75). Odgovornost za sprovođenje planiranih mera, treba da bude adekvatno podeljena između centralne i lokalnih vlasti, pripadnika romske zajednice i ostalih građana.

Makedonija

Prema podacima popisa iz 1994. godine u Republici Makedoniji živi 43.707 Roma, pretežno naseljenih u gradovima. Prema nezvaničnim procenama u ovoj zemlji ukupno živi od 170 do 200 hiljada Roma, uglavnom u divljim i neurbanizovanim getima.² Makedonija je prva od nekadašnjih jugoslovenskih država Ustavom priznala Romima status nacionalne manjine. Makedonija je i jedina zemlja u kojoj Romi imaju vlastitu opštinu. Reč je o skopskoj opštini "Šuto Orizari", jednom od najvećih romskih naselja u svetu u kojoj je, od ukupno 16.907 žitelja, 11.308 romske nacionalnosti. S druge strane, 52,53% ili 1.640 familija prima socijalnu pomoć u vrednosti između 1.700 i 4.200 denara (samo petočlane porodice primaju najvišu sumu), što ne zadovoljava ni potrebe osnovne prehrane.³

Za razliku od sunarodnika u drugim zemljama, Romi u Makedoniji se nisu sukobljavali sa glasno izraženim neprijateljstvom. Iako se i u makedonskim medijima piše da među Romima ima mnogo prosjaka, sitnih kriminalaca, "čistača" kontejnera za smeće i slično, oni za sunarodnike važe kao veseli i dobrodušni

¹ Tek 2002. godine usvojen je Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Opširnije o njegovom sadržaju u: *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, 2002.

² "Najviše Roma ima u dolini južne i centralne Makedonije, kao i u nekim gradovima zapadne Makedonije. Njihovo prisustvo je manje u istočnim i severnim delovima države. Na teritoriji grada Skoplja u okviru sedam romskih naselja: Topaana, Keramidilnica, Novoselski put, Radišani, Svinjarnik, Zlokućani, selo Batinci i selo Dračevo, živi oko 1.599 romskih porodica" (Ристовска-Димитријевска, 2003: 56).

³ Lakinska-Popovska, 2002: 152.

građani. Situacija se korenito promenila sa NATO intervencijom na SR Jugoslaviju 1999. godine i ulaskom KFOR-a na Kosovo. Više od dvadeset hiljada muškaraca, žena i dece prihvaćeno je u pogranični kamp "Stenkovec" da bi, sa prvim snegom, usledili premeštaji u odmarališta širom zemlje. Krenule su i prve reakcije lokalnog stanovništva, uglavnom negativnog predznaka, prema kosovskim izbeglicama. Vlada donosi odluku da se svi oni smeste pod šatore u jedino, koliko-toliko organizovano, ali i prenaseljeno, romsko naselje "Šuto Orizari". Veći sukobi izbegnuti su angažovanjem Amdi Bajrama, jedinog romskog poslanika u makedonskom parlamentu i novčanom pomoći međunarodne zajednice, koja je podržala izgradnju čvrstih objekata za stanovanje i pogona za upošljenje kvalifikovane romske radne snage.⁴

Izborna nastava na romskom jeziku u osnovnom obrazovanju počela je školske 1996/97. godine. Neka od kulturnih udruženja delimično finansira država, a postoji veći broj mešovitih kulturno-umetničkih društava (Ortakovski, 2002: 185-230). Emituje se trideset minuta nedeljnog programa na romskom jeziku na makedonskoj televiziji i dva sata nedeljno na makedonskom radiju. Pored redakcija na romskom jeziku pri državnoj Radio-televiziji, Romi u Makedoniji imaju nekoliko sopstvenih RTV stanica. Naravno, posebno je pitanje kvaliteta njihovog uticaja izvan romske zajednice. Treba reći i da je Trajko Petrovski, jedini Rom doktor nauka u Makedoniji, objavio "Rečnik makedonsko-romskog i romsko-makedonskog jezika". Prema programu afirmativne akcije (pozitivne diskriminacije), na jednom od dva univerziteta u zemlji omogućen je upis mladim Romima, željnim sticanja visokoškolskog obrazovanja. Međutim, broj upisanih daleko je od upisne kvote od 2,4%, koliko iznosi participacija romske populacije u ukupnom stanovništvu (danas je u Makedoniji svega 180 Roma sa fakultetskom diplomom). Prema podacima iz 1991. godine, kada se položaj Roma tretirao još i dobrim, svega nešto preko 8.000 Roma bilo je zapošljeno u stalnom radnom odnosu, od toga samo 80 u državnoj upravi.⁵

Bugarska

Prema poslednjim statističkim podacima iz 2001. godine u Bugarskoj živi 370.908 Roma, dok ih je prema nezvaničnim procenama oko 900 hiljada. Iako su osnovna građanska prava Roma uglavnom rešena u prvim godinama postsocijalističkog perioda, u Bugarskoj prema Romima vlada neskriveno negativan odnos. Na konferenciji na temu "Manjine i mediji: realnost i predrasude", održanoj 1997. godini u Sofiji, Krasimir Kanev – dugogodišnji istraživač položaja etničkih manjina u svojoj zemlji, sada predstavnik bugarskog Helsinškog komiteta – izneo je tezu da je u svesti običnih građana "Rom oličen je kriminalca". Potporu ovakvom stavu našao je u izveštajima nadležnih policijskih organa u kojima se za trećinu počinjenih kriminalnih dela u zemlji optužuju Romi. I tekstovi u medijima potkrepljuju ovu tezu: od 1.440 tekstova o manjinskim grupama u prvih šest meseci u 1997, 887 bilo je posvećeno Romima, od čega je 497

⁴ Opširnije u napisu: "Tužna priča iz garavog sokaka",

www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200007/00703-003-pubs-sko.htm

⁵ Takođe, na: www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200007/00703-003-pubs-sko.htm

bilo sa negativnim predznakom.⁶ Bugarski sociolog Dejan Kjurjanov postojeće stanje stvari sagledava na sledeći način: "Mediji su 100% preorijentisani na otkrivanje individualnog interesa masovnog čitaoca, a taj čitalac traži da nađe potvrdu svojih vlastitih stereotipa i predrasuda". Socijalna netrpeljivost stoga redovno prerasta u nasilničke ispade na rasnoj osnovi.⁷

Malo je ili nimalo razumevanja za očigledne probleme u romskim getima na periferiji skoro svakog bugarskog grada i sela. Romi u Bugarskoj, usled odsustva stabilnog obrazovanja, visoke nezaposlenosti, nemogućnosti obezbeđivanja elementarnih uslova za život članovima porodice i odavanja različitim porocima, ostaju zatočenici "začaranog kruga bede" (A. Mitrović). Nepismeni, polupismeni i Romi na niskom obrazovnom nivou čine 60% ukupne romske zajednice (uzrasta 7 godina i više). Krajem devedesetih godina prošlog veka istraživanja su registrovala da je 70% radno-sposobnog romskog stanovništva bilo nezaposleno, a da je 60% korisnika socijalne pomoći romskog porekla. Povećan sitni kriminal uslovio je i veću društvenu netrpeljivost.

Etnička distanca prema Romima:

rezultati istraživanja Instituta za sociologiju 2003.

U nekoliko prethodnih radova (Todorović, 2004a; 2004b), baziranih na analizi rezultata našeg empirijskog istraživanja, detektovali smo neskrivenu, najmanje natpolovičnu, sklonost romskog naroda ka zajedničarenju u svim vidovima socijalne bliskosti sa pripadnicima okružujućih, većinskih naroda. Međutim, odgovor većine na iskazane interkulturalističke pretenzije Roma nije ni približno reciprocitetan. Većinsko stanovništvo istraživanih područja Srbije, Makedonije i Bugarske zadržava "hladan" odnos u ocenjivanju različitih varijeteta zajedničkog suživota.

Generalno, najtolerantniji su Makedonci, slede Bugari, a na začelju su Srbi. U "bračne vode" sa Romom/Romkinjom, kao najvišim stepenom bliskosti, ne bi oko 4/5 ispitanika iz redova većinskog naroda. Zatvorenost Bugara izrazita je i kod mogućnosti druženja sa Romima, dok više od 2/3 Makedonaca to ne vidi kao problem. Pristajanje na susedske odnose prilično je ujednačeno i kreće se oko polovine, ali se zato značajna odstupanja pojavljuju u slučajevima prihvatanja zajedničkog rada u firmi, kao i zajedničkog života u istom gradu i državi (neprihvatanje Roma za nadređenog na radnom mestu podjednako je nisko među pripadnicima sva tri naroda). Izvesna pravilnost pojavljuje se i u kategoriji "ni da, ni ne" odgovora. Dok se kod Srba i Makedonaca broj neodlučnih kreće između 8% i 15%, dotle je on kod Bugara kontinuirano između jedne petine i jedne četvrtine, dakle, najmanje upola, a katkad i više nego dvostruko, nego kod prethodno navedenih nacionalnosti. Teško je predvideti u kom bi se pravcu mogli kretati naznačeni "neutralni" odgovori Bugara (tabela 1).

⁶ Opširnije u: "Romi još uvek čekaju demokratiju", www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199802/80211-025-pubs-sof.htm

⁷ O primerima rasističkih ispada u Bugarskoj, takođe, u tekstu: "Romi još uvek čekaju demokratiju", www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199802/80211-025-pubs-sof.htm

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE...

Tabela 1
ETNIČKA DISTANCA SRBA, MAKEDONACA I BUGARA PREMA ROMIMA (%)

Odnos	Da			Ne			Neutralno		
	S	M	B	S	M	B	S	M	B
Stupio bih u brak	6,2	4,9	4,3	83,5	83,0	76,9	10,3	12,1	18,8
Imao bih za prijatelja	53,9	67,7	42,2	31,8	20,2	33,9	14,3	12,1	23,9
Živeo bih u susedstvu	52,2	53,8	48,9	33,9	30,9	24,9	13,9	15,2	26,3
Radio bih u istoj firmi	60,4	74,9	58,4	26,1	12,6	23,4	13,5	12,6	18,2
Imao bih za pretpostavljenog	26,9	30,9	23,1	62,4	55,2	51,0	10,7	13,9	25,9
Živeo bih u istom gradu	67,8	76,7	59,5	20,2	12,6	17,7	12,0	10,8	22,8
Živeo bih u istoj državi	68,8	80,3	59,0	19,2	11,7	15,4	12,1	8,1	25,6

Radi dobijanja detaljnijih podataka ukrštena je ukupna mera distance sa nezavisnim varijablama, a do ukupne mere distance došlo se tako što je svako odbijanje nekog odnosa bodovano jednim poenom a prihvatanje nulom (dakle merena je distanca a ne bliskost). Ukupan rezultat se kretao od 0 (bez distance, što ne znači i potpuno prihvatanje jer su ispitanici mogli da odgovore i "neutralno" i to treba imati u vidu prilikom analize), do 7 (jer je bilo 7 odnosa) koji označava potpunu distancu. Svi ispitanici su podeljeni prema rezultatima na skali distance u 4 grupe:

- bez distance i "neutralno" (0 poena)
- mala distanca (1-2 poena)
- umerena distanca (3-5 poena)
- velika distanca (6-7 poena)⁸

Tabela 2
UKUPNA MERA DISTANCE PREMA ROMIMA (u %)

	Srbija	Makedonija	Bugarska
Bez distance i "neutralno"	14,7	10,9	15,3
Mala distanca	42,6	52,4	49,3
Umerena distanca	23,3	27,5	20,7
Velika distanca	15,5	6,6	14,2
Bez odgovora	3,9	2,6	0,6

Na osnovu rezultata u tabeli 2 može se zaključiti da je velika distanca najmanja u Makedoniji, a najveća u Srbiji. U tabelama 3-9 prikazani su detaljniji podaci, a dobijeni su ukrštanjem ukupne mere distance sa nezavisnim varijablama: polom, godinama starosti, školskom spremom, mestom stanovanja, zanimanjem, konfesionalnim opredeljenjem i religioznošću.⁹ Analiza podataka je pokazala da su

⁸ Prema: Kuzmanović, 1994: 236.

⁹ Napominjemo da je "missing" izostavljen iz analize.

samo pol (u Makedoniji) i mesto stanovanja (u Srbiji i Makedoniji) u statistički značajnoj vezi sa etničkom distancom.

Tabela 3

DISTANCA PREMA ROMIMA / POL (%)

Pol	Srbi		Makedonci		Bugari	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Bez distance i "neutralno "	18,0	12,7	13,4	8,2	18,2	13,2
Mala distanca	45,9	42,9	58,9	49,1	50,9	47,8
Umerena distanca	22,1	26,2	19,6	37,3	20,0	21,4
Velika distanca	13,9	18,3	8,0	5,5	10,9	17,6
Ukupan broj ispitanika	122	126	112	110	165	182

I među muškarcima i među ženama približno se polovina "zadržava" u kategoriji male distance, dok je umerena i velika distanca zastupljenija među "slabijim" polom. Od uočene pravilnosti odstupaju jedino anketirane Makedonke, koje iskazanu distancu ograničavaju na malu i umerenu (tabela 3).

Tabela 4

DISTANCA PREMA ROMIMA / GODINE STAROSTI (%)

	Godine starosti	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugari	19-29	15,1	53,4	17,8	13,7	73
	30-39	15,3	59,3	18,6	6,8	59
	40-49	18,3	51,7	20,0	10,0	60
	50-59	15,3	50,8	16,9	16,9	59
	preko 60 god	14,1	38,4	27,3	20,2	99
Makedonci	19-29	8,3	51,4	33,3	6,9	72
	30-39	12,2	59,2	22,4	6,1	49
	40-49	15,6	56,3	21,9	6,3	32
	50-59	17,1	48,6	28,6	5,7	35
	preko 60 god	5,7	54,3	31,4	8,6	35
Srbi	19-29	12,9	41,9	22,6	22,6	62
	30-39	20,8	52,1	14,6	12,5	48
	40-49	16,3	53,1	24,5	6,1	49
	50-59	13,2	44,7	18,4	23,7	38
	preko 60 god	13,7	31,4	39,2	15,7	51

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE...

Tolerantniji od drugih u odnosu prema Romima u Srbiji su ispitanici uzrasta između 30 i 39 godina i 40 i 49 godina: 72,9% prvih i 69,4% drugih ili uopšte ne izražava distancu ili se ona može opisati kao "mala". Nastariji su najnetolerantniji – više od polovine izražava umerenu i veliku distancu. Slede, i to zabrinjava, najmlađi, sa 45,2% zastupljenosti u ove dve kategorije. I među bugarskim ispitanicima starijim od 60 godina beležimo pomanjkanje želje za socijalnim kontaktom (umerena + velika distanca = 47,5%). Među Makedoncima je najmanje zastupljena visoka distanca. Izdvaja se svega 8,3% najmlađih i 5,7% najstarijih koji ne izražavaju distancu prema romskom narodu; ove dve grupe najzastupljenije su u kategoriji umerene distance (tabela 4).

Tabela 5

DISTANCA PREMA ROMIMA / ŠKOLSKA SPREMA (%)

	Školska sprema	Bez distance i "neutralno"	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugari	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	10,5	50,0	21,9	17,5	114
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	18,4	51,3	18,4	12,0	158
	Viša škola, fakultet ili akademija	16,7	44,9	24,4	14,1	78
Makedonci	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	3,0	57,6	27,3	12,1	33
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	11,3	55,3	26,2	7,1	141
	Viša škola, fakultet ili akademija	16,3	46,9	34,7	2,0	49
Srbi	Bez škole, nepotpuna i završena O. Š.	18,9	29,7	33,8	17,6	74
	Tro- i četvorogodišnja srednja škola	14,9	50,4	19,0	15,7	121
	Viša škola, fakultet ili akademija	11,3	50,9	22,6	15,1	53

Svega 3% neobrazovanih i niže obrazovanih Makedonaca je bez distance prema Romima; natpolovična većina je u kategoriji male distance. Drastičnijeg odstupanja nema ni među Bugarima pomenutog obrazovnog nivoa (nešto ih je više među ispitanicima bez iskazane distance). Procenat slabo obrazovanih Srba među tolerantnima najviši je i bliži se jednoj petini; većina (51,4%), međutim, završava u umerenoj i visokoj distanci. Na nivou srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja nema veće razlike, osim već uočene tendencije manje brojčane zastupljenosti Makedonaca u kategoriji visoke distance (tabela 5).

Tabela 6

DISTANCA PREMA ROMIMA / MESTO STANOVANJA (%)

	Mesto stanovanja	Bez distance i "neutral- "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika
Bugar	Selo	13,7	43,8	24,7	17,8	73
	Prigradsko naselje	9,1	54,5	9,1	27,3	11
	Grad	16,2	50,9	20,0	12,8	265
Makedonci	Selo	-	78,8	12,1	9,1	33
	Prigradsko naselje	5,6	61,1	33,3	-	18
	Grad	14,0	48,0	31,0	7,0	171
Srbi	Selo	15,7	60,8	15,7	7,8	51
	Prigradsko naselje	31,3	34,4	18,8	15,6	32
	Grad	12,1	41,2	27,9	18,8	165

Kako su u ukupnom uzorku preovladavali ispitanici iz urbanih sredina, nedovoljna zastupljenost seoskog, naročito prigradskog područja, onemogućava primerena poređenja. Ipak, zajednička karakteristika srpskog i makedonskog seoskog stanovništva je da, u odnosu na gradsko, gotovo dvostruko manje učestvuje u zbiru umerene i velike distance. Situacija je, pak, korenito drugačija u Bugarskoj: mada neznatno, ruralno područje prednjači u negativnijem odnošenju u poređenju sa gradskim (tabela 6).

Tabela 7

DISTANCA PREMA ROMIMA / ZANIMANJE (%)

	Zanimanje	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugar	Poljoprivrednik	15,8	47,4	26,3	10,5	19
	Radnik	11,1	75,9	5,6	7,4	54
	Službenik	27,3	45,5	15,9	11,4	44
	Stručnjak	18,8	43,8	31,3	6,3	16
	Privatni preduzetnik	30,0	45,0	20,0	5,0	20
	Nezaposlen	13,5	51,9	21,2	13,5	52
	Učenik/student	11,5	42,3	23,1	23,1	26
	Domaćica	11,1	55,6	22,2	11,1	9
Makedonci	Penzioner	12,3	39,6	28,3	19,8	106
	Poljoprivrednik	-	75,0	-	25,0	4
	Radnik	11,3	56,6	30,2	1,9	53
	Službenik	25,0	38,9	27,8	8,3	36
	Stručnjak	12,5	50,0	33,3	4,2	24
	Privatni preduzetnik	13,3	46,7	20,0	20,0	15
Makedonci	Nezaposlen	3,7	70,4	14,8	11,1	27

DRUŠTVENA UDALJENOST VEĆINSKOG STANOVNIŠTVA OD ROMSKE MANJINE...

Srbi	Učenik/student	8,3	54,2	33,3	4,2	24
	Domaćica	-	63,6	36,4	-	11
	Penzioner	7,1	53,6	32,1	7,1	28
	Poljoprivrednik	7,7	46,2	23,1	23,1	13
	Radnik	18,6	51,2	14,0	16,3	43
	Službenik	10,3	51,3	23,1	15,4	39
	Stručnjak	10,0	75,0	10,0	5,0	20
	Privatni preduzetnik	20,0	46,7	26,7	6,7	15
	Nezaposlen	18,2	28,5	15,2	18,2	33
	Učenik/student	22,7	31,8	31,8	13,6	22
	Domaćica	12,0	24,0	48,0	16,0	25
	Penzioner	16,7	25,0	33,3	25,0	36

Bugarski ispitanici uglavnom su iz redova radnika, službenika, nezaposlenih i penzionera; upravo se ovim redosledom može posmatrati stepen izraženosti distance prema Romima. Kod 87% radničke populacije ili nema nikakve distance ili je ona najslabije izražena; 73% službenika pridružuje se prethodno izrečenoj oceni, dok više od četvrtine svrstavamo u kategorije umerene i visoke distance. Prate ih nezaposleni, dok su penzioneri, kojih je u ukupnom uzorku skoro trećina, najmanje skloni zajedničkom životu sa sugrađanima romske nacionalnosti – 48,1% izražava umerenu ili visoku distancu. Među makedonskim ispitanicima četvrtina službenika ne izražava nikakvu distancu, dok je distanca označena kao “mala” najzastupljenija među nezaposlenima, radnicima, stručnjacima, učenicima i penzionerima. Od anketiranih Srba tolerantnošću se, među brojčano zastupljenijim zanimanjima, izdvajaju radnici i službenici, a najmanju tolerantnost iskazuju penzioneri i domaćice (tabela 7).

Tabela 8

DISTANCA PREMA ROMIMA / KONFESIONALNO OPREDELJENJE (%)

Konfesionalno opredeljenje	Bez distance i “neutralno “	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugarin pravoslavac	15,3	50,3	20,1	14,4	334
Makedonac pravoslavac	10,5	54,5	29,2	5,7	209
Srbin pravoslavac	14,8	44,5	24,6	16,1	236

Stanovništvo u trouglu Srbija-Makedonija-Bugarska uglavnom je pravoslavne vere, zbog čega ne treba da iznenade podaci na skali konfesionalne identifikacije: pravoslavci preovlađuju među ispitanicima, dok je procentualna zastupljenost ostalih opcija statistički zanemarljiva, zbog čega nisu ni uzete u razmatranje. Male razlike, ipak, postoje među pravoslavnim vernicima. Procentualno posmatrano, bez distance ih je najmanje u Makedoniji, ali je zato ta distanca, kada je ima, izražena kao “mala” i “umerena distanca”. Srpski i bugarski pravoslavci daju slične odgovore, s tim da je Srba pravoslavaca nešto manje u grupi male distance, a nešto više u grupama umerene i velike distance (tabela 8).

Tabela 9
DISTANCA PREMA ROMIMA / ODNOS PREMA RELIGIJI (%)

	Odnos prema religiji	Bez distance i "neutralno "	Mala distanca	Umerena distanca	Velika distanca	Ukupan broj ispitanika (100%)
Bugari	Religiozni	17,0	48,2	18,4	16,3	141
	Ravnodušni prema religiji	11,5	50,8	25,4	12,3	130
	Nisu religiozni	19,7	48,7	17,1	14,5	76
Makedonci	Religiozni	11,1	53,7	29,6	5,6	162
	Ravnodušni prema religiji	10,8	56,8	24,3	8,1	37
	Nisu religiozni	12,5	50,0	25,0	12,5	24
Srbi	Religiozni	14,2	48,4	21,9	15,5	155
	Ravnodušni prema religiji	21,2	38,5	21,2	19,2	52
	Nisu religiozni	17,5	35,0	37,5	15,0	40

Na osnovu podataka u tabeli 9 možemo da uočimo nejednako deklarisanje pripadnika većinskih naroda triju država na skali lične religioznosti. Najreligioznijim se deklariraju Makedonci (svega nešto više od četvrtine izražava ravnodušnost prema religiji ili nije religiozno), desetak procenata manje su religiozni Srbi, dok su Bugari mnogo podložniji sekularnom načinu razmišljanja. Od ukupno anketiranih tek za koji procenat prevagu odnose religiozni nad nezainteresovanima za religiju, uz petinu nereligioznih; religiozni su, dakle, u manjini.

Bitnijih razlika među religioznim Makedoncima, Srbima i Bugarima nema, sem da je prvih najmanje u kategoriji velike distance. Ravnodušnih prema religiji bez ikakve distance prema Romima najviše je među Srbima, dvostruko više nego kod pripadnika druga dva naroda. Međutim, Srbi se izdvajaju i po tome što ih je najmanje među onima kod kojih je ista ta distanca mala, a najviše među onima koji distancu najviše iskazuju. Slično je i u kategoriji nereligioznih: Srbi prednjače natpolovičnom većinom u grupi ispitanika sa umerenom i velikom distancom (tabela 9).

Tabela 10

NEGATIVNI STEREOTIPI PREMA ROMIMA (u %)

Osobine	Srbija	Makedonija	Bugarska
Nečisti	77,8	72,9	80,1
Nekulturni	73	62,5	73,1
Necivilizovani	69,3	62,3	73,3
Kukavice	63,9	53	58,6
Nepošteni	59,7	64,8	76,5
Lenji	59,2	50,5	81,3
Neiskreni	55,4	62,1	68,3
Glupi	46,6	57	61,4

Tabela 11

POZITIVNI STEREOTIPI PREMA ROMIMA (u %)

Osobine	Srbija	Makedonija	Bugarska
Osećajni	43,5	38	24,7
Miroljubivi	43,5	64,8	11,6
Gostoljubivi	42,5	53,5	19,3
Vole druge narode	34,5	39,5	13,3
Nesebični	25,9	33	7,1

Dosadašnjoj analizi pridodali smo i rezultate izjašnjavanja ispitanika na Likertovoj skali¹⁰, najčešće korišćenom instrumentu za ispitivanje stereotipa prema pojedinim narodima, nacionalnim manjinama i etničkim grupama. Stereotipi prema Romima su najnegativniji, najpre u Bugarskoj, zatim u Srbiji i u Makedoniji. Uočava se da stereotipne predstave većinskog naroda o Romima nisu jednostrane jer im se pripisuju, kako pozitivne, tako i negativne osobine; negativne, pak, prevladavaju (tabele 10 i 11). Set negativnih stereotipa sačinjen je na bazi natpolovičnog negativnog izjašnjavanja ispitanika: nečistoća je "sinonim" za Rome. Većinsko stanovništvo u Bugarskoj najčešće vidi Rome kao lenje, nečiste i nepoštene, u Srbiji kao nečiste, nekulturne i necivilizovane, a u Makedoniji kao nečiste, nepoštene i nekulturne.

Dijapazon pozitivnih stereotipa ograničeniji je i kvantitativno siromašniji. Vrednosti su najviše u Makedoniji, u Srbiji se kreću oko 40%, a u Bugarskoj ne prelaze četvrtinu. Treba istaći i da je bilo dosta odgovora "neodlučan sam"; primera radi, u Bugarskoj i do 1/3 za pojedine osobine.

Dinamika nacionalne (ne)tolerancije

Dinamiku nacionalne (ne)tolerancije u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji sagledaćemo upoređivanjem prisutnosti i obima etničke distance većinskog stanovništva prema romskoj manjini. Našim istraživanjem dobijene podatke

¹⁰ Likertovom skalom ispitani smo koje se osobine pripisuju kom narodu, nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi. Bile su navedene sledeće osobine: vredni, hrabri, pametni, osećajni, iskreni, pošteni, kulturni, čisti, ljubazni, gostoljubivi, miroljubivi, nesebični, civilizovani, vole druge narode, ponosni. Ispitanici su zaokruživanjem jednog od pet podeoka na skali (potpuno se slažem, slažem se, neodlučan sam, ne slažem se, uopšte se ne slažem) označavali u kojoj meri tipični predstavnici ovih naroda, nacionalnih manjina ili etničkih grupa imaju izraženu svaku od navedenih osobina.

komparirali smo sa publikovanim podacima jednog broja istraživanja iz protekle decenije, tragajući za odgovorom da li je došlo do smanjivanja ili produbljenja međuetničke distance.

Tabela 12

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI (u %)

Odnos	Da			Ne			Neutralno		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Stupio bih u brak	-	8,1	8,9	79,5	80	88,4	-	11,9	2,7
Imao bih za prijatelja	-	53,2	52,1	24	32,3	42,5	-	14,5	5,5
Živeo bih u susedstvu	-	47,6	47,9	30	39,9	50	-	12,4	2,1
Radio bih u istoj firmi	-	58,5	54,8	18	30,8	45,2	-	10,7	-
Imao bih za pretpostavljenog	-	32,5	24,7	51,5	54,3	75,3	-	13,2	-
Živeo bih u istom gradu	-	64,5	58,9	16,9	25,6	40,4	-	9,8	0,7
Živeo bih u istoj državi	-	65	65,1	15	25,2	34,9	-	9,8	-

Legenda:

1. Istraživanje *Sociocultural Adaptation of the Romanies in Serbia in the Transition Processes – Integration, Assimilation or Segregation?* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku Republike Srbije /sa Vojvodinom, bez Kosova/, 1999);
2. Istraživanje *Religious Life of Orthodox and Muslim Romas in Western-Southeast Serbia* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku jugozapadne i jugoistočne Srbije, 2001);
3. Istraživanje *The Roma Between the Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and Cultural Causes of Conflicts)* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku opština Bujanovac i Preševo, 2001).

Treba istaći da je reč o različitim istraživanjima. Prvo je bilo najobuhvatnije po obimu i odnosilo se na teritoriju čitave Republike Srbije (bez Kosova). Drugo je bilo fokusirano na komparativno istraživanje jugoistočne i jugozapadne Srbije, etnički i konfesionalno osobenih područja. Treće je, pak, bilo okrenuto sagledavanju specifičnog položaja romske manjine na jugu Srbije, uslovljenog dugogodišnjim nerešenim odnosima Srba i Albanaca na Kosovu.

I dok je socijalna odbojnost prema Romima u Srbiji 1999. godine bila natprosečno izražena samo u pogledu mogućnosti sklapanja braka, dve godine kasnije uočljivo je smanjenje pozitivnog odnošenja većinske, srpske nacije i iskazivanje višeg stepena etničke netolerancije. Slika o Romima naročito je diskriminatorno obojena u očima Srba sa Kosova, tačnije sa teritorije tzv. Preševske doline: pored visokog negativnog stava u pogledu mogućnosti uzajamne koegzistencije, posebno brine mala spremnost na suživot u istom gradu i državi. Delimično je zatvorenost Srba u okviru nacionalnog shvatljiva ako se uzme u obzir njihov težak položaj u većinskom albanskom okruženju i činjenica da su Romi na Kosovu mahom islamske veroispovesti.

Prema rezultatima našeg istraživanja iz 2003. godine, stepen distance je nešto manji (osim za prvi i peti nivo skale) u odnosu na istraživanja iz 2001. godine. Ipak, stepen distance prema romskoj manjini u Srbiji još uvek je veoma visok.

Tabela 13

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U BUGARSKOJ (u %) ¹¹

Odnos	Da				Ne			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Stupio bih u brak	5	5	3	5	95	95	97	95
Imao bih za prijatelja	31	27	26	26	69	73	74	74
Živeo bih u susedstvu	42	34	27	38	58	66	73	62
Radio bih u istoj firmi	53	40	38	49	47	60	62	51
Živeo bih u istom gradu	63	55	54	62	37	45	46	38
Živeo bih u istoj državi	73	66	68	71	27	34	32	29

Legenda:

1. Istraživanje *Връзки на съвместимост и несъвместимост във всекидневието на християни и мюсюлмани в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.044 lica iz cele države, 1994);
2. Istraživanje *Формиране на култура на мира сред младите поколения от етнорелигиозните общности в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta prof. dr Petar Balkanski, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.035 lica iz cele države, 1998);
3. Istraživanje *Европейски нагласи на младите хора от етнорелигиозните общности в страната* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 928 lica iz cele države, 2000);
4. Istraživanje *Българската младеж '2002* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.009 lica iz cele države, 2002).

Analiza prikazanih podataka u tabeli 13 pokazuje porast etničke distance većinskog stanovništva prema romskoj manjini u Bugarskoj tokom 1998. i 2000. godine a zatim blagi pad, iako u različitom obimu, tokom 2002. godine (ali samo u odnosu na 2000. godinu, i dalje je veća nego 1994). Ako ove podatke uporedimo sa rezultatima našeg istraživanja iz 2003. godine, primetno je da se distanca smanjuje, ali da je jos uvek prisutna. Rezultati istraživanja u 2002. godini pokazuju da nema promene u pogledu mogućnosti sklapanja bračnih odnosa i održavanja prijateljskih odnosa sa pripadnicima romske nacionalnosti, ali uočavamo lagani pad u negativnom određivanju prema uspostavljanju susedskih odnosa i zajedničkog rada u istoj firmi. I oblici uzajamne koegzistencije na određenoj teritoriji beleže koji procenat više u izjašnjavanju većinskog naroda u Bugarskoj.

Prema rezultatima istraživanja koje je realizovano u Bugarskoj januara 2003. godine, a koje navodi J. Janakiev (Yanakiev) (2004: 51), "dok su se međuetnički odnosi između Bugara i bugarskih Turaka pomerili daleko od kritičnog nivoa ranih 1990-ih, odnosi između Bugara i Roma se i dalje opažaju kao problematični. U 2003. samo 16% ispitanika ih je ocenilo kao *dovoljno dobre* u poređenju sa 75% koji smatraju da su oni *loši* ili *prilično loši*. Važno je naznačiti da Bugari vide odnose ove dve zajednice negativnije od Roma. U romskoj zajednici

¹¹ Zahvaljujemo se dr Petru-Emilu Mitevu i Institutu za socijalne vrednosti i strukturu "Ivan Hadžijski" iz Sofije na ustupljenim podacima.

ocena loši ili *prilično loši* je kod 53% ispitanika, dok ih 41% ocenjuje kao *prilično dobre* ili *dobre*“.

Tabela 14

ETNIČKA DISTANCA IZMEĐU BUGARA HRIŠĆANA I ROMA
(pozitivni odgovori u %)

Odnos	Bugari hrišćani (N=872)
Stupio bih u brak sa Romom	3
Imao bih Roma za prijatelja	28
Imao bih Roma za komšiju	27,5
Radio bih sa Romom	40
Živeo bih sa Romom u istoj zajednici	55
Živeo bih sa Romom u istoj državi	69

Izvor: Yanakiev, 2004: 58.

Janakiev navodi da analiza podataka vodi ka zaključku da poboljšanje u odnosima Bugara hrišćana i bugarskih Turaka nije proizvelo pozitivne “zarazne“ efekte na njihov odnos prema Romima. Naprotiv, romska populacija izgleda da je dezintegrisana i izolovana od strane većine i od strane drugih manjinskih zajednica. Predrasude o njima veoma su jake i etnička distanca mnogo je jača u poređenju sa drugim zajednicama. Samo su dva tipa združenosti, koju bi većina Bugara hrišćana prihvatila: da žive u istom regionu i da žive u istoj državi. Nepunu godinu kasnije, nije nastavljeno opadanje tendencije distanciranja kod većinskog bugarskog naroda zabeleženo u 2002. godini; naprotiv, procenti govore u prilog vraćanja na pozicije negativne etničke distance iz prošle decenije.

Podaci iz poslednjeg istraživanja podloga su zaključku da postoje značajne promene kada je reč o etničkoj i kulturnoj situaciji u Bugarskoj. Najpre, opažanje međuetničkih odnosa između Bugara hrišćana i bugarskih Turaka značajno se promenilo u pozitivnom smeru tokom poslednje decenije i ono je recipročno: etnička distanca postala je mnogo manja u toku perioda demokratskog razvoja bugarskog društva. U isto vreme, uprkos smanjenom intenzitetu stereotipa i predrasuda, još uvek postoje neki negativni stavovi među ljudima različitih etničkih grupa. Ovi stavovi su duboko ukorenjeni u svesti ljudi i baziraju se na istoriji. Treba istaći i da su porasle tendencije ka samoizolaciji među romskom populacijom. Oni nastavljaju da budu zajednica koja je najotvorenija prema drugima, ali će postepeno “početi da gubi svoju otvorenost“ (Yanakiev, 2004: 62-63).

Tabela 15

ETNIČKA DISTANCA MAKEDONACA PREMA ROMIMA (%)

Odnos	Da
Stupio bih u brak	2
Imao bih za prijatelja	21,9
Učio bih u istoj školi	30,8
Živeo bih u istom mestu	20,8
Imao bih za pretpostavljenog	7,6
Živeo bih u istoj opštini	29,5
Živeo bih u istoj državi	43,3
Isterao bih ga iz zemlje	21,5

Izvor: Istraživanje *Проект за развој на деца и млади* (Agencija za mladi i sport, rukovodilac projekta prof. dr Antoanela Petkovska, istraživanje obavljeno na slučajnom uzorku od 1.273 mladih uzrasta od 18. do 24. godine u sedam regiona Makedonije: Skopje, Tetovo, Veles, Štip, Strumica, Bitola i Ohrid, 2003.

U tabeli 15 procentualno su prikazani pozitivni odgovori mladih Makedonaca na modifikovanoj Bogardusovoj skali sa osam nivoa. Ekstremni stepen odbijanja je kod prvog nivoa, jer bi u brak sa Romom/Romkinjom stupilo svega 2% ispitanika i kod petog nivoa, jer bi Roma/Romkinju za pretpostavljenog imalo samo 7,6% većinskog stanovništva. Pridodamo li svakog petog omladinca koji ne skriva rasističke pobude u vidu isterivanja Roma iz svoje zemlje, jasno je da je reč o otvorenom govoru mržnje.

Za razliku od upravo pomenutih rezultata, naše istraživanje registruje postojanje etničke distance prema Romima od strane većinskog stanovništva, ali u znatno manjoj meri, iako je sprovedeno iste godine. Roma bi ili Romkinju za prijatelja čak 67,7% anketiranih, u poređenju sa 21,9% iz makedonskog istraživanja, dok bi u istoj državi da živi sa njima 80,3% naspram 43,3% anketiranih. Međutim, treba istaći da naši procenti predstavljaju stavove svih uzrasnih kategorija u uzorku, dok su kod Makedonaca prikazani samo stavovi najmlađeg stanovništva.

* * *

Poređenjem našeg iskustvenog istraživanja sa svim do sada navedenim empirijskim podacima o etničkoj distanci u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, možemo izvesti generalni zaključak da ona u sve tri posmatrane zemlje pokazuje znake opadanja. I dalje 4/5 Srba u jugoistočnoj Srbiji nije spremno za brak sa Romom ili Romkinjom, niti ih 3/5 žele za nadređene na radnom mestu. Negativni odgovori za ostale varijetete koegzistencije niži su do 5% (u poređenju sa odgovorima Srba iz Preševa i Bujanovca, pad distance je još očitiji). Naročito ohrabruje iskazana spremnost većinskog naroda u Bugarskoj za zajednički život sa sugrađanima romske nacionalnosti; u odnosu na januarska terenska ispitivanja na koja se poziva Janakiev, naše kolege su s jeseni u centralnoj i istočnoj Bugarskoj zabeležile kvalitativni pomak. Bračni se odnosi i dalje izričito odbijaju, ali su procenti kojima se nedvosmisleno izražava spremnost za prihvatanje prijateljskih, susedskih i radnih odnosa za 15% do 20% veći. Radi se o odnosima baziranim na svakodnevnoj komunikaciji i stoga je pohvalna veća otvorenost Bugara za kontakt. Iznenađuje

jedino manja spremnost za život u zajedničkoj državi, iako je reč o odnosu sa najnižim stepenom bliskosti. Korektnosti radi, međutim, treba upozoriti na grupu tzv. neutralnih odgovora, koji su ravnopravno ponuđeni ispitanicima prilikom izjašnjavanja. Za razliku od Srba i Makedonaca, Bugara u ovoj kategoriji odgovora za pojedine relacije ima i do dva puta više, o čemu smo izveštavali i u dosadašnjim radovima (Todorović, 2004c). Ostaje nedoumica da li bi nesigurnost, koju je prikrivala opcija "neutralno", u nekim drugačijim okolnostima bila zamenjena priklanjanjem pozitivnim ili negativnim odgovorima. Čuvajući se ishitrenih generalizacija, neopravdano visoku etničku distancu zabeleženu među makedonskom omladinom koristimo da oprezno upozorimo na činjenicu da su i u našem istraživanju na teritoriji Makedonije mladi, zajedno sa najstarijima, izostajali iz kategorije "bez distance" i više se koncentrisali u kategoriji "umerene distance". Možda su baš zbog toga od presudne važnosti koraci koje će u bliskoj budućnosti preduzeti predstavnici većinskih naroda u kreiranju politike prema pripadnicima romske nacionalne manjine u svojim matičnim državama.

Zaključak

Izgradnja novih etničkih odnosa na Balkanu nije moguća bez trezvenog suočavanja sa postojećim problemima u sferi regulisanja međunacionalnih odnosa u svim balkanskim društvima. Poštovanje ljudskih i manjinskih prava neizostavni su kriterijum u ocenjivanju uspešnosti politike balkanskih država od strane nadležnih komisija Saveta Evrope. Posebno od kada su, kako je to primetio ugledni romski lider Osman Balić na nedavno održanom okruglom stolu u Nišu¹², "kategorije ljudskih prava i etničke ravnopravnosti, zahvaljujući mehanizmima koji su stvoreni, postale veličine koje se mere".

U osvrtu na proteklu deceniju tranzicije u centralnoj i istočnoj Evropi možemo da zaključimo kako su nužne zakonske osnove za garantovanje ljudskih prava Romima obezbeđene u većini zemalja; Makedonija, Bugarska i Srbija nisu izuzeci. U Makedoniji je još Ustavom iz 1991. godine pravno regulisana zaštita etničkog, kulturnog i verskog identiteta pripadnika različitih nacionalnih manjina; u skladu sa članom 78 Ustava, Skupština Republike Makedonije osnovala je Savet za međuetničke odnose (Ortakovski, 2002). U Bugarskoj je, pored Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina (1999) i Zakona protiv diskriminacije (2003), usvojen i Okvirni program za ravnopravnu integraciju Roma u bugarsko društvo (1999) (Mitev, 2004). Pored do sada navedenih zakonskih akata, u Srbiji su javnosti prezentovani Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, kao i nacrti Strategije za integraciju i osnaživanje Roma, Strategije unapređivanja obrazovanja Roma u Republici Srbiji i Strategije smanjivanja siromaštva u Srbiji (Đorđević, 2004).

Zakonski okviri za zaštitu prava Roma su neophodni, ali ne i dovoljni preduslov za održivu integraciju. Bez mogućnosti za razvoj, zakonska prava nemaju svrhu. Potrebno je veće angažovanje društvenih aktera u cilju poboljšanja međuetničkih odnosa i stvaranja klime međusobnog poštovanja i tolerancije,

¹² Okrugli sto "Uloga aktera civilnog društva u zaštiti ljudskih prava i sloboda i afirmisanju politike nacionalne ravnopravnosti", održan septembra meseca 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Sadržaj publikovan u: *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, Niš, Filozofski fakultet u Nišu/Sven, 2004.

podjednako među većinskim i romskim stanovništvom. Ili, kako je to slikovito opisao Petar-Emil Mitev (2004: 163), rezimirajući dosadašnja bugarska iskustva: "Bugarska je učinila veliki korak ka uspostavljanju formalne demokratije... Međutim, u pozadini se pojavljuje potreba da se napravi novi korak – u drugoj sferi, ka drugim standardima. Od formalne demokratije ka ontološkoj demokratiji. Od demokratije mogućnosti kao demokratiji realnosti".

Siromaštvo, zavisnost od socijalne pomoći i odsustvo interesa za usvajanje aktivnih životnih strategija predstavlja, kako nasleđe iz prošlosti, tako i ključne uzroke današnjeg društvenog isključivanja i diskriminacije Roma. Budući da su romski problemi društveno-ekonomske prirode, poboljšani pristup mogućnostima razvoja preduslov je punog ostvarivanja njihovih ljudskih prava. Naročito ako se zna da Romi "ljudska prava" prvenstveno sagledavaju kroz okular nesmetanog zapošljavanja i obrazovanja. Pažnju privlače pokušaji Ujedinjenih nacija da se paradigma ljudskih prava upotpuni *paradigmom humanog razvoja*¹³, koja debatu o ljudskim pravima proširuje razmatranjem dodatnih razvojnih alternativa neophodnih za održivu integraciju romske manjine.¹⁴

Najšire sagledani, postulati *humanog razvoja* obuhvatali bi¹⁵:

- razvijanje svesti o kulturnim razlikama i toleranciji mira u multietničkim zajednicama;
- ostvarivanje socijalne i političke klime za razumevanje problema Roma;
- precizno definisanje koncepta romske emancipacije, u saradnji sa romskim liderima;
- jačanje kapaciteta romskih organizacija za suočavanje sa savremenim fenomenima, kao što su: poznavanje internacionalnih zakonodavnih odredbi o zaštiti ljudskih i manjinskih prava, učešće u reformama sistema obrazovanja i kreiranju novih formulacija u nastavnim programima koje uvažavaju specifičnosti života romske zajednice na lokalnom nivou, menadžment ljudskih resursa, lobiranje itd;
- efikasno pravno sankcionisanje svih oblika socijalne, etničke i rasne diskriminacije prema Romima na lokalnom nivou;

¹³ Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Međunarodna organizacija rada (ILO) preduzeli su prvo sveobuhvatno, kvantitativno istraživanje o položaju romske manjine u pet zemalja centralne i istočne Evrope (Bugarska, Češka Republika, Mađarska, Rumunija i Slovačka), na osnovu reprezentativnog uzorka od 5.034 ispitanika. Iz ovog istraživanja proistekao je Regionalni izveštaj o humanom razvoju pod nazivom "Izbeći zamku zavisnosti", sa ciljem da sa aspekta *humanog razvoja* odgovori, pre svih, na pitanja "Zašto propada većina pokušaja integrisanja romske zajednice u regularne tokove društva?", i "Koji su sistemski uzroci problema sa kojima se suočavaju marginalizovane zajednice, a pre svega Romi?".

¹⁴ Slične intonacije bila su i dva okrugla stola iz bliske prošlosti. Prvi, pod naslovom "Romi u multietničkom društvu Srbije", održan je septembra meseca 2002. godine u Nišu u koorganizaciji *The Project on Ethnic Relations* (PER) iz SAD, Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica, romskih nevladinih organizacija iz Srbije i predstavnika zvaničnih organa grada Niša. Drugi je seminar bugarskih i srpskih intelektualaca o Romima Balkana i njihovoj evropskoj perspektivi "*Balkan Roma and European Perspectives: Changes and Risks*", održan 28-29. maja 2004. godine u Sofiji u organizaciji Instituta za socijalne vrednosti i strukturu "Ivan Hadžijski".

¹⁵ Opširnije na adresi: www.undp.org.yu/files/reports/roma_summary_publication_ser.pdf

- ohrabrivanje Roma za učestvovanje u institucijama lokalne samouprave, ali i motivisanje lokalnih aktera u iznalaženju rešenja za probleme lokalnog karaktera (kakvi su obično problemi Roma);
  - smanjivanje socijalne segregacije izbacivanjem iz upotrebe nekorektnog jezika za opisivanje romskog života u sredstvima masovnog komuniciranja;
  - koordinirana podrška predškolskom obrazovanju od strane centralnih i opštinskih vlasti i romskih NVO, radi ovladavanja jezikom većinske populacije;
  - uslovljavanje socijalne pomoći obavezom roditelja da svoju decu šalju u školu;
  - promena "sistema specijalnih škola";
  - agilnija primena pozitivne diskriminacije (afirmativne akcije) u pružanju srednjoškolskih i visokoškolskih obrazovnih šansi romskoj omladini, ali i prilikom zapošljavanja u javnim ustanovama;
  - osnivanje "Ujedinjenog romskog fonda" u cilju pomoći univerzitetskom i višem usmerenom obrazovanju talentovanih romskih učenika;
  - promocija romske kulture, jezika i tradicije, kako u školama tako i van njih u lokalnoj zajednici, čime bi se umanjili negativni stereotipi i podsticao razvoj pozitivnih predrasuda o Romima kao "našim dobrim komšijama";
  - promenjena optika u sagledavanju Roma kao dobrih vernika tradicionalnih crkava i novih religioznih pokreta;
  - obezbeđivanje sredstava za Rome da sami podižu higijenske navike u romskim mahalama;
  - vođenje kampanja usmerenih na promene u načinu života i ambicijama mladih Roma i Romkinja (preventivne mere protiv AIDS-a, zloupotreba droga, maloletnička trudnoća, planiranje porodice, ishrana dece);
  - projekcije sredstava u opštinskim budžetima za socijalnu zaštitu romske zajednice, ali i postepena preorijentacija socijalnih fondova u investicione, čime bi se ojačalo usvajanje proaktivnih životnih strategija i smanjila kultura zavisnosti;
  - zapošljavanje Roma kroz odgovarajuće osmišljene projekte javnih radova u kontekstu lokalnog privrednog razvoja (npr. čišćenje i rekonstruisanje važnih javnih površina i konstrukcija), kao i podrška privrednim subjektima u zapošljavanju Roma;
  - podrška izgradnji romskih kapaciteta i njihovo uključivanje u šire proizvodne procese, pod uslovom da upošljavaju romsku radnu snagu.

Literatura

- Bašić, G. (2002), "Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji". U: *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 13-68), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta.
- (2004a), "Političko-pravni položaj Roma u Srbiji". U: D. B. Đorđević (prir.), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu* (str. 71-78), Niš, Odbor za građansku inicijativu.
  - (2004b), "Političko-pravni položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori". U: *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 35-97), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung.
- Đorđević, D. B. (2002), "Social, Ethnic and Religious Distance Towards Roma of Serbia (Empirical Report for 1999-2002)". U: *Globalizacija, akulturacija i*

identiteti na Balkanu (str. 257-266), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

– (2004a), “Serbian and Albanian Youth from ‘Preševo Valley’ on the Roma People (Cultural and Religious Attitudes to the Roma by Serbs and Albanians)“. In: *Towards Non-violence and Dialogue Culture in South East Europe* (pp. 183-210), Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiysky“.

– (prir.) (2004b), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu*, Niš, Odbor za građansku inicijativu.

Đorđević, D. B., Živković, J. and V. Jovanović (2004), “Serbs, Albanians and the Fate of the Romas“, *Theoretical Perspectives*, 11: 103-127.

Đorđević, D. B., Todorović, D. and L. Milošević (2004), *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*, Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiysky“.

Yanakiev, Y. (2004), in: N. Genov (ed.), *Ethnic Relations in South Eastern Europe* (pp. 47-65), Berlin/Sofia, Friedrich-Ebert-Stiftung/Free University Berlin Institute of Eastern European Studies.

Канев, К. (1997), “Динамика међуетничких тензија у Бугарској и на Балкану“, *Градина*, XXXII (12): 171-201.

Kuzmanović, B. (1994), “Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)“. U: M. Lazić i sar., *Razaranje društva (Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih)*, Beograd, Filip Višnjić.

(2002), *Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.

Lakinska-Popovska, D. (2002), “Vulnerability of Roma Children in the Municipality of Shuto Orizari“, *Teme*, 26 (1): 143-167.

Миноски, К. (2004), “Општествени активности, политичко организирање, етнички односи“. У: *Основна студија за младински трендови*, Скопје, Агенција за млади и спорт.

Mitev, P.-E. (2004), “Etnički odnosi u Bugarskoj: zakonske norme i društvena praksa“. U: *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 137-166), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung.

Ortakovski, V. (2001), “Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia“, *Southeast European Politics*, 2 (1): 24-45.

– (2002), “Nacionalne manjine u Republici Makedoniji“. U: *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 185-230), Beograd, Centar za istraživanje etniciteta.

Ристовска-Димитријевска, В. (2003), “Карактеристике на ромските семејства во Република Македонија со посебен осврт на ромските населби во Скопје“. У: Ј. Јакимовски (ур.), *Социјалната положба на населението во Република Македонија* (стр. 55-67), Скопје, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања/ Friedrich-Ebert-Stiftung/Здружение за одржлив развој.

Todorović, D. (2004a), “Romas About Other (Social Distance of the Romas from Southeast Serbia from Serbs, Bulgarians and Albanians)“, u: Mitrović, Lj., Đorđević, D. B. i D. Todorović (prir.), *Kvalitet međуетничkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*

(Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji) (str. 113-126), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN.

– (2004b), “Цыгане о других (Общественная дистанция болгарских Цыган по отношению к Болгарам, Туркам и Армянам)“. In: *Challenges Facing Philosophy in United Europe (Proceedings of XXIII Session of Varna International Philosophical School)* (pp. 269-281), Sofia, Institute for Philosophical Research at the Bulgarian Academy of Sciences.

– (2004c), “Social Distance of the Bulgarians in Bulgaria Towards Romas, Turks and Pomatsi“. In: *The Balkans as Reality*, Sofia, IPhR–BAS.

– (2002), *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, Beograd, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.